
Marinko
GRIZELJ

Državni zavod za statistiku
Zagreb

PROJEKCIJE
STANOVNIŠTVA
REPUBLIKE HRVATSKE
DO KRAJA STOLJEĆA

Od 1990-ih i uspostave nezavisnosti u Hrvatskoj se više nego ikad u stručnoj i široj javnosti raspravlja o demografskim problemima. Razlog povećana interesa, uz demografski aspekt uzroka rata i raspada SFRJ, jest prirodna depopulacija na razini cijele države, koja je, čini se, iznenadila mnoge nedemografe. Jedan od razloga "iznenađenja" dijela generacija školovanih u duhu "očekivanja svijetle budućnosti" s neprekidnim rastom stanovništva iz popisa u popis, proklamiranom "racionalizacijom i humanizacijom" reproduktivnoga modela djelomično je posljedica sredinom 20. stoljeća prevladavajućega mišljenja da stope nataliteta ne mogu pasti ispod 13 do 14 promila (Breznik, 1968.), što je bilo u skladu s izvornom teorijom demografske tranzicije.

Tvorci teorije promatrali su demografsku tranziciju kao prijelazno razdoblje iz predtranzicijske etape razvoja stanovništva sa – u odnosu na prirodni priraštaj – stabilnim tipom reprodukcije, koja se odvija uz visoke stope nataliteta i mortaliteta, u posttranzicijsku etapu razvoja stanovništva, također sa stabilnim tipom reprodukcije, ali uz niske stope nataliteta i mortaliteta (Notestein, 1956.). Stoga se u šezdesetim (i sedamdesetim) godinama 20. stoljeća smatralo da nema opasnosti od depopulacije stanovništva Hrvatske i drugih republika bivše Jugoslavije. Dapače, preporučivalo se da se prilikom predviđanja kretanja stanovništva za područja gdje stanovništvo pokazuje konstantno opadanje stopa nataliteta, na osnovi dotadašnjih najnižih stopa svih većih populacija u svijetu, prihvate hipoteze o stabilnosti nataliteta i ako se dostigne niska razina (Rendulić, 1971.).

Međutim, izvornoj teoriji demografske tranzicije prigovaralo se da nije ni teorija ni sasvim točna, odnosno smatrana je generalizacijom povijesnog iskustva, punog iznimki, nepravilnosti i slučajnih obrata (Leibenstein, 1974.). Shvaćanja da demografska tranzicija dovodi do uravnoteženja stanovništva i neprekidno osigurava skladan odnos

između rađanja i umiranja opovrgnula je suvremena tendencija pada stopa nataliteta ispod stopa mortaliteta s depopulacijom kao neminovnom pojavom u razvijenom svijetu, u kojem se strah od prenaseljenosti pretvorio u strah od izumiranja (Cliquet, 1990.).

Hrvatska se već nekoliko desetljeća suočava s problemom nedovoljnog obnavljanja stanovništva. Premda se stopa neto reprodukcije kao pokazatelj generacijskog obnavljanja ženskoga stanovništva prvi put spustila ispod jedinice u 1958. godini (0,97), a u 1960-ima je totalna stopa fertiliteta (TFR) pala ispod kritične razine (oko 2,1) potrebne za generacijsko obnavljanje ukupnoga stanovništva, posljedice nedovoljna obnavljanja stanovništva zbog demografske inercije nisu bile toliko nepovoljne po neposrednim učincima (ukupan broj stanovništva rastao je sve do 1992. godine) koliko po onima dugoročnog karaktera.¹

Depopulacija je po prirodi stvari destruktivna; što duže traje, u sve većoj mjeri slabi demografsku snagu zajednice u sredini u kojoj se javlja. Kako se demografski procesi razvijaju sporo, pa je potreban vremenski razmak od najmanje jedne generacije da bi se zapazili svi njihovi učinci, često nisu potpuno shvaćeni sve dok ne postanu prošlost. Stoga smo u ovom radu projicirali (modelirali) demografsku budućnost do kraja stoljeća, stavljajući u drugi plan predviđanja najvjerojatnijega budućeg demografskog razvitka, kako bi se upozorilo na dugoročne demografske posljedice pretpostavljenih tendencija u kretanju stanovništva Hrvatske i na demografski aspekt uzroka rata i raspada SFRJ.

Dosadašnje projekcije

Od 1951. do 2002. godine Populacijski odjel Ujedinjenih naroda izradio je i objavio 18 serija procjena i projekcije stanovništva svijeta, velikih regija i pojedinih država, među kojim je odnedavno i Hrvatska. Prije 1978. godine nova izdanja objavljivala su se približno svakih pet godina, a poslije toga svake druge godine. Projekcije se od 30-ih godina 20. stoljeća izrađuju po šire primjenjivanoj, standardnoj analitičkoj ili kohortno-komponentnoj demografskoj metodi, koja se sastoji od posebnoga proučavanja dosadašnjih i davanja hipoteza o budućim promjenama komponenata kretanja stanovništva (fertiliteta, mortaliteta i migracija), obično u varijanti srednjega, visokoga, niskoga i konstantnoga fertiliteta.

Istom su metodom u statističkoj službi bivše države, na osnovi podataka o pojedinačnim godinama starosti iz popisa 1948., izrađene prve analitičke projekcije Hrvatske.

Projekcije su se odnosile na razdoblje od 1948. do 1960. godine, a hipoteze o mortalitetu našega stanovništva rađene su na osnovi slovenskih tablica mortaliteta (1931. – 1933.) (Lah, 1951.). Ciljevi izradbe kratkoročnih projekcija nakon popisa iz 1953. i 1961. vezani su uz njihovu uporabu kao baze za društveno-ekonomska planiranja, dok su nakon popisa iz 1971. nacionalne projekcije državne statistike izrađene u skladu s – u većini europskih država prihvaćenim – preporukama ECE regije. Na osnovi popisa iz 1981. izrađene su posljednje službene projekcije stanovništva Hrvatske u okviru SFRJ. Projekcije zasnovane na popisu iz 1991. godine, nakon kojega je stanovništvo Hrvatske bilo pod snažnim utjecajem destabilitetnih čimbenika na sve sastavnice ukupnoga kretanja stanovništva, rađene su u uvjetima “kada su mnogi opći i strukturni demografski podaci i pokazatelji nepoznati, nedostupni ili nepotpuni” (Wertheimer-Baletić, 1997., 164), a prve ovoljetne nacionalne projekcije na razini države i regija rađe se i uskoro će, u skladu s programom državne statistike, biti objavljene.

Dok se 30-ih i 40-ih godina 20. stoljeća smatralo da se budući broj stanovnika može prilično realno predvidjeti za 20 pa i 50 godina unaprijed mnogo preciznije nego bilo koji društveni ili ekonomski fenomen, u 50-ima, 60-ima (i 70-ima), kada su rađene prve projekcije bivše države, to je shvaćanje uslijed velikih odstupanja predratnih prognoza u znatnoj mjeri promijenjeno (Breznik, 1963.). Stoga se u to vrijeme izrađuju kratkoročne projekcije stanovništva. Iznimke su dugoročne projekcije Jugoslavije po republikama i narodnostima od 1961. do 2030. godine (Žarković i suradnici, 1971.). Projekcije po narodnostima izrađene su kombiniranom analitičko-matematičkom metodom, a osnova za izračunavanje budućega stanovništva temeljila se na prirodnom priraštaju, tj. optimističkoj pretpostavci da će najniže neto stope reprodukcije biti oko 1, što je dovoljno za zamjenu generacija. Rezultati su pokazivali različite brzine rasta (!) ukupnoga broja pripadnika svih analiziranih narodnosti do kraja razdoblja. Na kraju razdoblja broj Albanaca gotovo dostiže broj Hrvata, za koje se očekivao lagani nastavak pada prirodnoga priraštaja s početnih 6,2 promila 1961. godine s izvjesnom tendencijom porasta, ali u kojem stopa prirodnoga priraštaja neće pasti ispod 4 promila do 2030. godine. Uz nejednaki tempo porasta pojedinih narodnosti, autore je zabrinjavala različita brzina rasta stanovništva republika i pokrajina, pa smatraju nužnom izmjenu običaja i shvaćanja koji utječu na veličinu obitelji nerazvijenih republika i Kosova, kako bi se osigurao usklađen ekonomski razvoj.

Premda su stručnjaci UN-a u poratnim desetljećima bili rezervirani prema dugoročnim projekcijama stanovništva (Frajka, 1973.), zbog prirode demografskih procesa, koji mogu biti sagledani jedino u mnogo širem vremenskom okviru od 1974. godine, Populacijski odjel Ujedinjenih naroda objavljuje dugoročne projekcije stanovništva svijeta i velikih regija.² Nedavno su objavljene osme dugoročne projekcije, s tim da su prvi put izneseni podaci za svaku zemlju pojedinačno, a vremenski je horizont produžen do 2300. godine. Pretpostavke o budućem kretanju stanovništva pojedinih zemalja, među kojim je i Hrvatska, iznesene su na osnovi rezultata srednjoročnih projekcija do 2050. godine (UN, 2003.b).

Pod utjecajem brojnih dugoročnih demografskih analiza zemalja razvijenoga svijeta, u bivšoj se državi početkom 1980-ih na beogradskom Ekonomskom institutu izrađuju dugoročne projekcije stanovništva, s tim da se objavljuju rezultati projekcija samo za Srbiju (!). Povećan interes, osobito u crkvenim i političkim krugovima, za rezultate dugoročnih projekcija stanovništva u Hrvatskoj početkom devedesetih ("era osobnih računala") vezan je uz depopulaciju, demografski aspekt uzroka rata, raspad SFRJ i velikosrpsku praksu "etničkoga čišćenja".

Osnovne hipoteze i rezultati

Rezultati projekcija ukupnoga broja stanovništva nužni su prilikom izradbe različitih društveno-ekonomskih, prostornih i urbanističkih planova. Posebnu važnost imaju demografske projekcije za koncipiranje programa i praćenje učinaka populacijske politike. Projekcije ukupnoga stanovništva po starosti i spolu čine bazu za izradbu projekcija radne snage (aktivnoga stanovništva), kao i projekcija osnovnih društveno-ekonomskih struktura, domaćinstava i dr. Kako je svrha nacionalnih statističkih ureda pružanje informacija javnosti, Vladi i poslovnim subjektima među ostalim i o stanovništvu, u Državnom zavodu za statistiku priprema se projekcija ukupnoga broja stanovnika po dobi i spolu za Republiku Hrvatsku do 2050. godine po uobičajenoj analitičkoj ili kohortno-komponentnoj metodi koja se primjenjuje u zemljama s razvijenom demografskom statistikom.³ A to znači da zbog različitih potreba širokoga kruga korisnika nacionalne statistike objavljuju rezultate u više varijanata, odnosno više kombinacija hipoteza o budućem kretanju fertiliteta, mortaliteta i migracija po dobi i spolu. Hipoteze s promjenljivim mortalitetom i migracijama kombiniraju se s hipotezama o niskom, srednjem, visokom i konstantnom fertilitetu. U pripremi su i regionalne projekcije stanovništva Hrvatske.

Slika 1.

Dobno-spolni sastav stanovništva Hrvatske od 1961. do 2103.

Stoga je težište ovoga rada, umjesto davanja niza više – manje vjerojatnih varijanti tipičnih za nacionalne statistike ili predviđanja najvjerojatnijeg demografskog razvitka (Lutz, Scherbov, 1998.; Lee, Tuljapurkar, 1994.), stavljeno

na tzv. istraživačke projekcije, koje se obično odnose na vrlo duga razdoblja (i do nekoliko stoljeća), a čija je svrha izradbe bolje razumijevanje suvremenih i budućih demografskih, socioekonomskih, zdravstvenih i drugih posljedice demografskih promjena i procesa. Stoga ćemo se služiti rezultatima alternativnih projekcija stanovništva, koje su izrađene s ciljem da pokažu do kakvih promjena u brojnosti i dobnim strukturama stanovništva dovode postojeći trendovi, odnosno pod kakvim se promjenama fertiliteta, mortaliteta i migracija mogu očekivati pogoršanja, odnosno poboljšanja, sadašnjega demografskog stanja Hrvatske u 21. stoljeću.

Ovdje prikazane alternativne projekcije imaju kao bazu procjenu stanovništva Hrvatske od 1. siječnja 2003. godine prema pojedinačnim navršenim godinama života po spolu i prosječne trogodišnje specifične stope mortaliteta, fertiliteta i migracija po dobi i spolu od 2000. do 2002. godine. Prilikom postavljanja hipoteze o budućem mortalitetu primijenjena je najnovija dugoročna UN-ova varijanta s neprekidnim rastom očekivanoga trajanja života do 83 godine za muškarce i do 88 godina za žene na kraju 21. stoljeća.

Kako je fertilitet osnovna varijabla biološke reprodukcije koja utječe na rast stanovništva, a koju migracije po prirodi stvari ne mogu preuzeti, središnje mjesto u ovim istraživačkim projekcijama dano je hipotezama o različitim razinama stopa fertiliteta. Današnja stopa fertiliteta u Hrvatskoj od 1,34 živorođena djeteta po ženi daleko je od razine nužne za prostu zamjenu generacija. Zašto se fertilitet na tako niskoj razini smatra "fatalnim", najbolje se vidi na slici 1, na kojoj su prikazane piramide stanovništva od vremena dok su se generacije još obnavljale prema dugoročnom pogledu u budućnost i relativno brzom iščezavanju današnjega autohtonog stanovništva. Ako bi se obnavljanje stanovništva nastavilo na današnjoj razini, odnosno ako bismo ovu seriju s konstantnim fertilitetom, bez migracija i s laganim porastom očekivanoga trajanja života do 2100. godine produžili do sredine tisućljeća, "piramida" bi bila potpuno neprimjetna. Produženje očekivanoga trajanja života na 100 godina (UN, 2003.b) samo bi odgodilo godinu doseganja ove brojke.

Bez namjere da ulazimo u teorijsku raspravu o determinantama fertiliteta kad je ispod razine nužne za obnovu stanovništva, a čije su ishodište industrijalizacijom i modernizacijom potaknute promjene u načinu života i filozofiji življenja, odnosno društvenom položaju obitelji i pojedinca, činjenica je da brojna istraživanja nisu omogućila

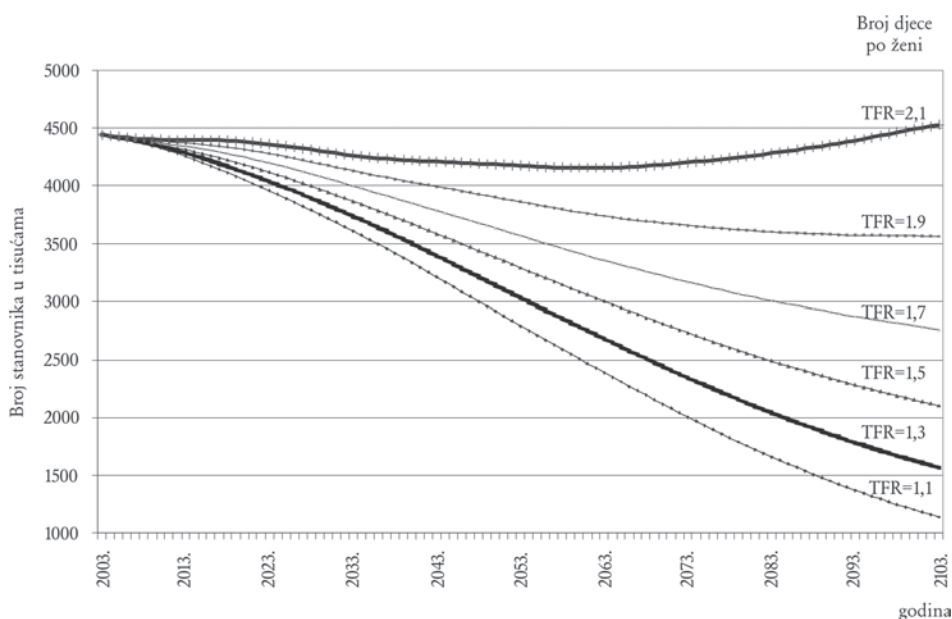

formiranje opće teorije fertiliteta. Razlike u socijalnoj strukturi, kulturi i tehnologiji kao osnovnim dimenzijama razvijenih društava dovele su do neravnomjernosti u dostignutim razinama stopa fertiliteta, nataliteta, mortaliteta, veličine obitelji i strukture domaćinstva. Premda se autori slažu da u ovoj fazi “poslije” tranzicije ili fazi “druge demografske tranzicije” (Van de Kaa, 1987.) jači utjecaj imaju sociopsihološki i kulturološki činioci od razine industrijalizacije, urbanizacije, obrazovanja, dohotka i drugih pokazatelja društveno-ekonomskog razvoja, u režimu reprodukcije više nema “zakona stanovništva” koji bi spontano doveo do demografske ravnoteže.

Za razliku od zemalja Zapadne Europe, gdje se pad fertiliteta ispod razine nužne za obnavljanje stanovništva objašnjava uz ostalo i težnjom za individualnim razvojem, samoostvarivanjem i socijalnim usponom, hedonizmom i materijalizmom, gdje se pojedinac nalazi pred drugačijim pritiscima, koji u krajnjoj liniji dovode do straha od preuzimanja obaveza koje mu mogu ugroziti socijalno i osobno napredovanje (Schmid, 1984.) i gdje manji broj djece ne znači i opadanje ekonomskog ulaganja u njih jer zbog povećanih težnji u pogledu odgoja i obrazovanja ekonomska cijena djeteta raste (Becker & Lewis, 1973.), padu fertiliteta u tranzicijskim zemljama na još nižu razinu u posljednjem desetljeću 20. st. dodatno pridonose postkomunističke gospodarske poteškoće, promjena društvenoga sistema i gubitak socijalne sigurnosti. Kad govorimo o Hrvatskoj, tomu treba dodati i velikosrpsku agresiju.

Hrvatska ulazi u rijetke europske zemlje u kojim je još od šezdesetih godina 20. stoljeća totalna stopa fertiliteta (ukupan zbroj živorođene djece na jednu ženu) ispod razine nužne za prostu zamjenu generacija. Premda Hrvatsku i Finsku u međunarodnim komparacijskim studijama navode kao zemlje koje su 1970. godine imale nižu stopu fertiliteta (1,83) od Švedske (1,94), Mađarske (1,97), Zapadne Njemačke (2,02), Austrije (2,29), Italije (2,43), Velike Britanije (2,45), Francuske (2,47), Bosne i Hercegovine (2,67), Španjolske (2,86), Irske (3,87), Turske (5,68) kao i svih drugih država u Europi (Pinnelli i sur., 2002.), na ovom prostoru društvo do danas nije stvorilo uvjete da rađanje većega broja djece bude društveno prihvatljiva i ravnopravna životna mogućnost. Kako je razlog izostajanja populacijske politike - i nekoć i danas - neshvaćanje dugoročnoga karaktera te politike, odnosno njezinih dugoročnih implikacija za razvoj stanovništva i radne snage (Wertheimer-Baletić, 1990.), na slici 2 prikazani su projektirani učinci različitih razina fertiliteta, odnosno različitih vrijednosti totalnih stopa fertiliteta, na kretanje ukupnoga broja stanov-

Slika 2.
Kretanje ukupnoga broja stanovnika Hrvatske od 2003. do 2103., ovisno o pretpostavljenoj razini totalnih stopa fertiliteta

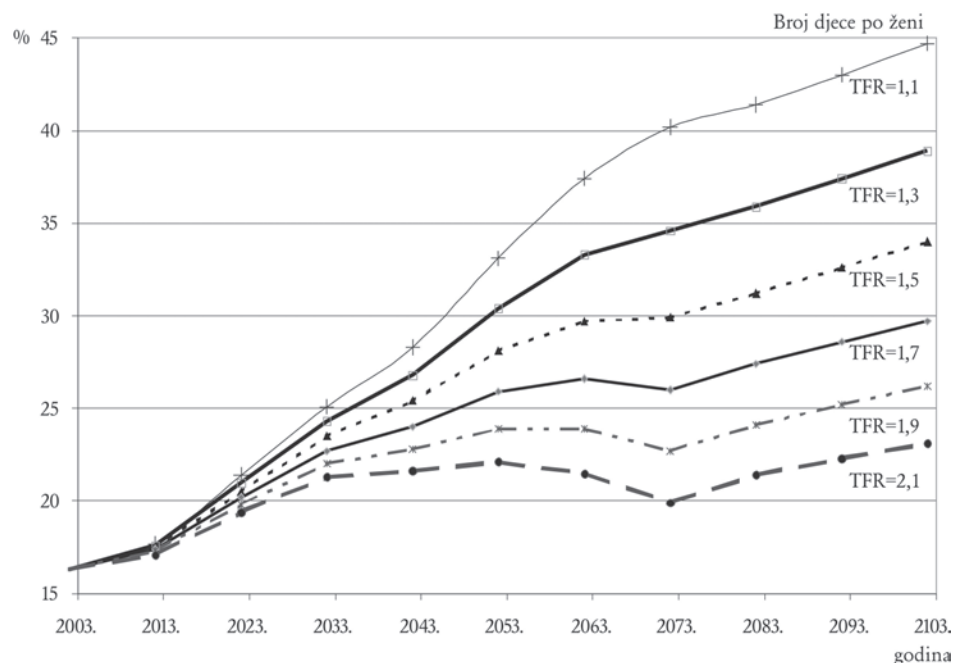
nika Hrvatske u sljedećih stotinu godina, s tim da bi te stope, pod pretpostavkom različito efikasnih mjera populacijske politike, bile postupno dostignute do 2013. godine i nakon toga održavane na istoj razini.

Na slici 2, kao i na prethodnoj slici, uočava se izrazito snažna depopulacija ako se nastave dosadašnje (spontane) tendencije u kretanju stanovništva Hrvatske. Kako je činjenica da niskonatalitetne zemlje koje duže provode populacijsku politiku imaju totalne stope fertiliteta na povoljnijoj razini (2000. godine u Francuskoj 1,89, Norveškoj 1,85, Finskoj 1,73, dok je u Švedskoj sa 2,13 u 1990. godini pala na 1,54) od zemalja bez populacijske politike, gdje se razina fertiliteta spušta ispod 1,3, na slici 2 također uočavamo da će se prirodna depopulacija u Hrvatskoj nastaviti u 21. stoljeću čak i uz prilično efikasnu populacijsku politiku. Stoga, budući da se ne može očekivati spontani porast rađanja, pogotovo većega broja djece koja znače rizik za ekonomski i socijalni položaj obitelji i njezinih članova, obaveza je društvene zajednice da se uključi u rješavanje populacijskih problema i preuzme svoj dio odgovornosti za reprodukciju stanovništva.

Ovdje treba naglasiti da, iako je već zaustavljanje pada fertiliteta pozitivan pomak, porast razine fertiliteta na razinu potrebnu za prostu zamjenu generacija, na osnovi postojećih znanja i iskustava, neće biti ni lak, ni brz, ni jednostavan zadatak.

Slika 3.

Udio stanovnika starijih od 65 godina u ukupnom stanovništvu Hrvatske od 2003. do 2103., ovisno o pretpostavljenoj razini totalne stope fertiliteta

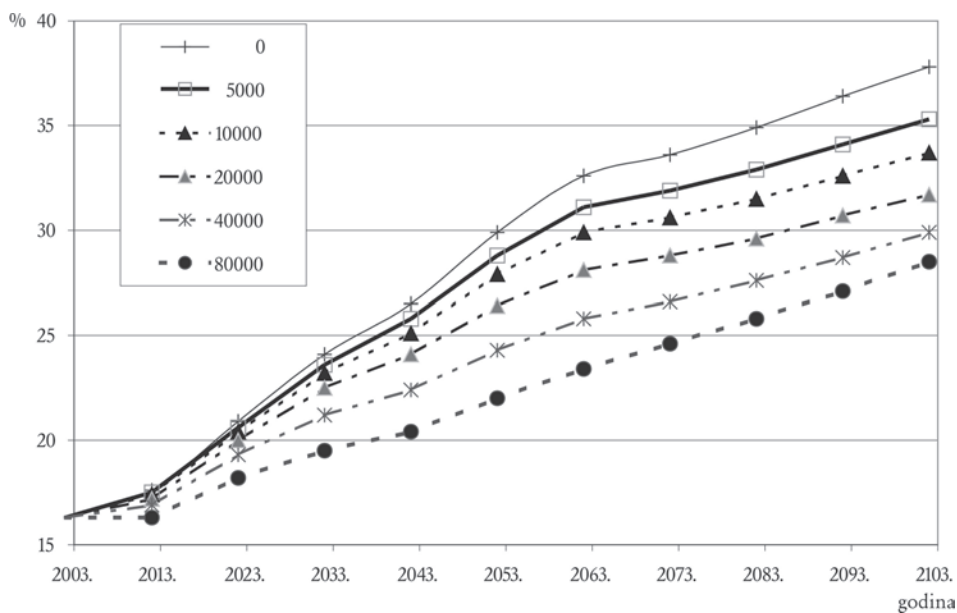

Koliko je nedovoljno rađanje, koje u današnje vrijeme ni jedno razvijeno društvo ne može izbjeći, po svojim posljedicama destruktivno, a koje bi bar s egzistencijalnog aspekta moralo biti prolazna pojava, može se vidjeti na primjeru stoljetnoga projektiranog udjela osoba starijih od 65 godina u ukupnom stanovništvu Hrvatske (slika 3). Kako je rađanje ispod razine proste reprodukcije na ovom prostoru već dugo prisutno, demografsko starenje polako će se nastaviti do kraja stoljeća (značajno) različitim intenzitetom na svim pretpostavljenim razinama fertiliteta, ali neprekidno zbog predviđenoga rasta očekivanoga trajanja života. Stoga će se društvo morati pripremiti na drugačije demografsko stanje i prepoznavanje potreba starih osoba, koje će vršiti sve veći pritisak na mirovinske fondove, socijalna davanja (stanarina, grijanje, komunalije itd.) i zdravstvenu službu (sve veći broj starih ljudi kojima je potrebno duže liječenje, usredotočenost zdravstvene politike na degenerativne i kronične bolesti, briga oko nepokretnih starih bolesnika, razvijanje neformalne mreže za njegu starih osoba, uspostavljanje višegeneracijske obitelji i sl.).

Pod pretpostavkom da se zadrže današnje reproduktivne norme, bez migracija, uz lagani porast očekivanoga trajanja života do 83 godine za muškarce i 88 godina za

žene, u Hrvatskoj bi – za razliku od sadašnjih 16,3% – na kraju 21. stoljeća živjelo 37,8% stanovnika starijih od 65 godina. Kako se stanovništvo može povećati jedino uz živorođenu djecu, useljenicima na slici 4 prikazani su udjeli stanovništva ove dobne grupe uz pretpostavljene različite kvote imigranata usklađene s višegodišnjim prosjecima s početka promatranoga razdoblja. Na slici je uočljivo da različito visoke kvote imigracije samo djelomično mogu ublažiti proces starenja stanovništva, odnosno da su dugoročni efekti povoljniji i društveno prihvatljiviji za nisku razinu imigracije. Tako, na primjer, ako se godišnje doseljava 5 tisuća stanovnika, udio staroga stanovništva na kraju promatranoga razdoblja smanjuje se za 2,5%, a ako se godišnje doseljava (ilustrativno) 80 tisuća stanovnika (godišnja kvota za Australiju), udio staroga stanovništva smanjuje se za samo 1,4% više nego da je imigrantska kvota bila dvostruko manja. Opće je poznato iz demografske teorije da i znatno mlađi sastav imigranata koji prihvati reproduktivne norme domicilnoga stanovništva dugoročno bitno ne utječe na smanjivanje udjela staroga stanovništva, što samo potvrđuje pravilo da se proces starenja može usporiti i zaustaviti u prvom redu povećanjem fertiliteta.

Slika 4.
 Udio stanovnika starijih od 65 godina u ukupnom stanovništvu Hrvatske od 2003. do 2103., ovisno o pretpostavljenom prosječnom godišnjem broju imigranata

Tomu treba dodati da ni imigracija nije besplatna; imajmo na umu često potrebnu socijalnu pomoć i troškove školovanja u pravilu siromašnijih i slabije obrazovanih imigranata u odnosu na domicilno stanovništvo, kao i američko iskustvo da staračko stanovništvo sustavno glasu-

je, kad ima priliku, protiv doprinosa za obrazovanje, jer ne “očekujući da će živjeti još dugo, a više ne radeći, ono naprosto nije, i ne mora biti, zainteresirano za investicije u budućnost. Ali investirati treba da bi se mladi mogli gospodarski održati i stvarati nužni dohodak, kako bi se financirale mirovine i zdravstvene usluge staračkom stanovništvu” (Thurow, 1997., 114).

Depopulacija i raspad SFRJ

Kako je već spomenuto, u šezdesetim (i sedamdesetim) godinama 20. stoljeća demografi iz bivše države očekivali su i prognozirali da će se pad mortaliteta i fertiliteta u federalnim jedinicama zaustaviti na razini koja će dugoročno osiguravati reprodukciju stanovništva. Međutim pad stope znatno ispod razine nužne za prostu reprodukciju stanovništva niskonatalitetnih područja usmjerio je njihovu pozornost na istraživanje fertiliteta i dugoročne posljedice nedovoljna rađanja. U odnosu na druge zemlje s nedovoljnom reprodukcijom stanovništva, u kojima je težište istraživanja na demografskim, ekonomskim i socijalnim posljedicama depopulacijom uzrokovanih promjena u starosnom sastavu stanovništva, za bivšu Jugoslaviju karakteristično je da se osamdesetih godina 20. stoljeća pitanje diferencijalnoga fertiliteta pojedinih etničkih grupa stavlja u središte interesa prije svega srpskih znanstvenika i političara u znatno većoj mjeri nego sama pojava neobnavljanja generacija (Grizelj, 1993.).

Premda je u 1981. godini totalna stopa fertiliteta u Srbiji na razini od 2,14 djeteta po ženi, a stopa reprodukcije neznatno ispod jedinice (0,98), u svjetlu produbljenih starih i novih spoznaja o dugoročnim posljedicama nedovoljnoga i “prekomjernoga” rađanja, kao i u to vrijeme prevladavajućih mišljenja kako se na rast fertiliteta s trajnim efektima na duže staze uglavnom ne može utjecati, srpske stručnjake zabrinjava različita razina fertiliteta na Kosovu (4,48), užoj Srbiji (1,74) i Vojvodini (1,82). Znatne razlike u razini fertiliteta objašnjavane su kontrolom rađanja, i to pobačajima, jer je prema anketi o fertilitetu iz 1976. godine prosječan broj trudnoća na jednu udanu ženu na niskofertilitetnim područjima Srbije bio nešto manji nego na Kosovu (88%), prosječan broj živorođenih nije dostizao ni polovicu (48%), a prosječan broj namjernih pobačaja bio je deset puta veći (Todorović, 1991.). Od početka pune liberalizacije 1969. godine, broj namjernih prijevoda trudnoće u Srbiji vrlo je velik i rastao je na svim područjima te je u odnosu na 100 živorođene djece u 1985. godini najrasprostranjeniji u užoj Srbiji (214,2) i

Vojvodini (158,9), a najmanji na Kosovu (20,5). S tim je u vezi zanimljiva primjedba najutjecajnijega srpskog demografa, Miloša Macure (direktora Populacijskog odjela Ujedinjenih naroda od 1966. do 1972. i jednog od autora Memoranduma SANU), na "optimističke ocjene" uglednoga (jugo)slovenskog demografa i statističara Dušana Breznika o "smanjenju nataliteta albanskog stanovništva na Kosovu i Metohiji tokom sedamdesetih i osamdesetih godina" (1991., 8). Prema Macurinu mišljenju, radikalno ograničavanje rađanja na Kosovu pridonijelo bi rješavanju nagomilanih problema (1988.) jer velik doprinos za visoki prirodni priraštaj pridaje etničkoj homogenizaciji, agresivnoj šovinističkoj albanskoj svijesti i ideologiji.

Iste te, 1981., godine, u kojoj je proveden popis stanovništva, totalne stope fertiliteta u Hrvatskoj (1,92), Sloveniji (1,96) i Bosni i Hercegovini (2,01) bile su ispod, a u Crnoj Gori (2,21) i Makedoniji (2,46) iznad razine potrebne za prostu reprodukciju stanovništva. Iz obilja raspoloživih rezultata popisa stanovništva i demografske statistike, kao i kompleksnih i detaljnih demografskih proučavanja predstavljenih na brojnim stručnim savjetovanjima (SANU, 1989.), navedene podatke dopunit ćemo stopama fertiliteta 35 generacija žena različitih narodnosti starih od 15 do 49 godina koje su do 1981. godine rađale. Sve te generacije Srpkinja, prema popisu iz 1981. godine, nisu osiguravale ni svoju (!) reprodukciju u Sloveniji (1,65), užoj Srbiji (1,85), Vojvodini (1,89) i Hrvatskoj (2,07), gdje im je stopa fertiliteta bila na istoj razini kao i Hrvatice (2,02). U Bosni i Hercegovini stopa fertiliteta Srpkinja koje su rađale bila je zadovoljavajuća (2,44), ali manja nego za Hrvatice (3,06) i Muslimanke (3,01), kao i na Kosovu (2,86) u odnosu na Albanke (4,80). Prema rezultatima popisa, udio u rađanju najstarijih generacija Srpkinja (75+) između 30 i 34 godine pada - u Srbiji sa 72,0% na 57,8%, a tako i na drugim područjima. Podaci za ove generacije posebno su zanimljivi za Bosnu i Hercegovinu, jer je udio u rađanju Srpkinja pao sa 37,7% na 32,2%, Hrvatice sa 23,6% na 16,3%, a Muslimanki je porastao sa 34,6% na 50,0% (SZS, 1991.). Od 1953. do 1989. godine udio živorođene djece koje su rodile Srpkinje pao je u Srbiji sa 71,2% na 50,5%, Bosni i Hercegovini sa 41,9% na 24,0%, a u Hrvatskoj sa 16,5% na 10,7%. U istom razdoblju porastao je udio živorođene djece koje su rodile Albanke u Srbiji sa 13,7% na 33,7%, Muslimanke u Bosni i Hercegovini sa 36,8% na 48,3%, a Hrvatice u Hrvatskoj sa 79,5% na 84,7% (Akrap, Grizelj, 1994.). Istodobno se smanjivao i prirodni prirast, koji kod Srba potkraj 1980-ih prelazi u prirodnu depopulaciju u Vojvodini (1989.) i Hrvatskoj (od

1986.), dok je u Bosni i Hercegovini (1989.) prirast Srba (5540) manji od prirasta Hrvata (5914) i Muslimana (21.802).

Navedene činjenice o nepovoljnim demografskim kretanjima srpskoga stanovništva, uz spoznaje o dugoročnim posljedicama nedovoljnoga rađanja, važne su za razumijevanje donošenja nove podjele vojnih oblasti u Jugoslaviji, “u isto vrijeme kada je SANU donijela svoj memorandumski program velike Srbije, te što se linije tih oblasti i ovlasti pojedinih vojnih korpusa podudaraju sa zamišljenim “granicama” tzv. srpskih krajina” (Pažanin, 1992., 13), odnosno za razumijevanje “pokretanja velikosrpskog mehanizma u vrijeme relativno stabilne unitarne države u kojoj su Srbi kontrolirali apsolutno sve: vojsku, policiju, vanjsku politiku, gospodarstvo, osnovno školstvo,...” i kad je sve izgledalo tako “idilično; bratstvo i jedinstvo, štafeta, pioniri, komunisti, “narodna” armija i milicija,...” (Šterc, Pokos, 1993., 306). Novost je bila to što Srbi prvi put nisu tražili unitarnu Jugoslaviju u kojoj su bili “zaštićeni”, nego uspostavljanje “potpunog nacionalnog i kulturnog integriteta srpskog naroda, nezavisno od toga u kojoj se republici ili pokrajini nalazi”, pa tadašnji predsjednik Predsjedništva SR Srbije Ivan Stambolić zaključuje da – prema tzv. Memorandumu – srpskom narodu ne preostaje ništa drugo nego da “ustaje na noge” zato što ga tobože mrze braća, što je tobože uklet da bude gubitnik, što mu je rukovodstvo kompromisno. Proistječe da je Jugoslavija njegova Golgota i na Kosovu i u Vojvodini i u Hrvatskoj... Ukratko, tzv. Memorandum mogao bi se mirne savjesti i mnogo točnije nasloviti ‘In memoriam’ za Jugoslaviju, za Srbiju...” (Lalović, 1989.).

Dakle, neminovna demokratizacija društva, povezana s nepovoljnim dugoročnim etnodemografskim procesima u Srbiji, kao i u Bosni i Hercegovini, gdje su Muslimani zbog znatno povoljnije dobne strukture stanovništva, veće vitalnosti i neznatna iseljavanja bili na pragu relativno brzoga dostizanja natpolovične većine u ukupnu stanovništvu, nije osiguravala dvjestogodišnji kontinuitet imperijalističkoga projekta “Velika Srbija” ni pod krinkom Jugoslavije. Stoga u Srbiji dolazi do “buđenja nacionalne svijesti”, “događanja naroda”, “godina raspleta” i dokazivanja nemogućnosti života s “drugima”, odnosno javljaju se slični stereotipi kao pred balkanske ratove, s tim da za razliku od velikosrpskih intelektualaca s početka dvadesetog stoljeća, prema srpskoj povjesničarki Oliveri Milosavljević, suvremeni intelektualci uglavnom “pamte” stereotipe, a zaboravljaju pobude za njihovo stvaranje. (Milosavljević, 1999.)

U tom kontekstu, imajući na umu etničke karte bivše države i relativiziranja međurepubličkih granica kroz politiku “svi Srbi u jednoj državi”, mogu se razumjeti tvrdnje da je “antiustaštvo”, tj. obrana od genocida, motiv srpskoga rata s Hrvatima (Čosić, 2002.), odnosno stereotipa o uzroku rata proisteklom iz stare etničke mržnje balkanskih plemena i oživljavanja uspomena na užase Drugog svjetskog rata,⁴ jer je za “ratnu agresiju Srbije na Hrvatsku 1991... u međunarodnim krugovima koji su, nakon raspada komunizma, htjeli spriječiti raspad Jugoslavije, prihvaćeno tumačenje velikosrpskih kreatora agresije o obrani ‘ugroženog srpstva’ od ‘genocidnog hrvatskog naroda’, a, s druge strane, o srpskoj obrani Jugoslavije. Time je otvoren prostor za proglašavanje Hrvatske secesionističkom republikom ili za tumačenje agresije ‘građanskim ratom’, ‘vjerskim sukobom’, ‘sukobom balkanskih plemena’ i slično. To je najviše pogodovalo državi Srbiji u ostvarenju velikosrpskoga plana – teritorijalnoga širenja na teritorij država Hrvatske i Bosne i Hercegovine, što je racionalni cilj najvećega dijela ratova u ljudskoj povijesti. Primjenom genocida i etničkoga čišćenja kao dijelom ratne strategije, Srbija je uspjela, i uspijeva u najvećoj mjeri, obraniti velikosrpski plan naočigled civiliziranom svijetu” (Šakić, 1993., 242). S demografskog aspekta zanimljivi su i stereotipi iz hrvatskog tiska o unitarnoj, nekantoniziranoj, tada već međunarodno priznatoj, Bosni i Hercegovini u interesu ravnopravnosti bosanskohercegovačkih Hrvata, Srba i Muslimana te tvrdnje beogradskoga *Veritasa* o etničkom čišćenju u Hrvatskoj u kontekstu mogućeg oružanog sukoba na Kosovu “u vidu ‘spržene zemlje’, slično ‘Bljesku’ ili ‘Oluji’” (Lutovac, 1997.), što se 1999. godine i ostvarilo.

Umjesto zaključka

Za razliku od većine drugih zemlja s nedovoljnom reprodukcijom stanovništva u kojima se desetljećima istražuju i pokušavaju ublažiti demografske, ekonomske i socijalne posljedice depopulacije na nacionalnoj razini, činjenica je da u nas ni ova Vlada nije pokazala spremnost da sistematski, dugoročno i dosljedno utječe na razvitak stanovništva u skladu sa zahtjevima i interesima razvitka Hrvatske. Naprotiv, ako početkom 21. stoljeća (u medijima) dominiraju teme od smanjivanja prava roditeljama, vraćanja “duga” umirovljenicima, pronatalitetnoj politici kao “civilizacijskom nazatku”... pa do umirovljenja generala, deustašizacije, izjednačavanja krivnje za rat i na razini države planiranog etničkog čišćenja, imajući na umu da ljudi stareći zadržavaju svoje ponašanje i (političko) uvjerenje, nije te-

ško razumjeti da se predizborne kampanje vode i oko elementarnih demografskih pitanja. Stoga je zbog objektivna sagledavanja suvremenih demografskih procesa, njihovih uzroka i posljedica, kao i formiranja stavova javnoga mnijenja bitnih za demografski relevantna ponašanja, odgovornost struke još veća.

Tablica 1.

Projekcije stanovništva Republike Hrvatske po velikim dobnim skupinama od 2003. do 2103. godine prema modificiranim postavkama iz srednje varijante UN-ovih projekcija (UN, 2003., a, b)⁵

u tisućama

Godina	Ukupno			Starost								
				0-14			15-64			65 i više		
	Sv.	m.	ž.	Sv.	m.	ž.	Sv.	m.	ž.	Sv.	m.	ž.
2003.	4442,2	2137,8	2304,5	736,4	377,0	359,4	2982,8	1482,4	1500,4	723,0	278,3	444,7
2008.	4407,2	2119,0	2288,2	681,1	347,1	334,0	2961,8	1474,1	1487,6	764,3	297,7	466,6
2013.	4359,6	2095,2	2264,4	636,6	322,9	313,7	2960,8	1473,7	1487,1	762,1	298,6	463,5
2018.	4299,4	2065,9	2233,5	620,8	313,3	307,5	2870,4	1427,3	1443,1	808,1	325,2	482,8
2023.	4230,9	2031,8	2199,1	617,1	311,4	305,7	2745,4	1364,0	1381,4	868,4	356,4	512,0
2028.	4156,0	1993,8	2162,3	602,9	304,2	298,6	2637,9	1311,3	1326,6	915,2	378,2	537,0
2033.	4075,4	1952,3	2123,1	584,2	294,8	289,4	2543,6	1265,3	1278,3	947,6	392,2	555,5
2038.	3992,6	1909,9	2082,7	568,5	286,9	281,6	2465,3	1226,5	1238,8	958,8	396,5	562,3
2043.	3910,2	1869,1	2041,1	562,3	283,8	278,5	2373,3	1180,5	1192,8	974,6	404,8	569,9
2048.	3832,0	1832,1	2000,0	565,7	285,5	280,2	2266,4	1126,7	1139,7	1000,0	419,9	580,1
2053.	3761,9	1799,9	1961,9	572,7	289,1	283,7	2174,5	1080,8	1093,7	1014,6	430,0	584,6
2058.	3698,9	1771,6	1927,4	579,6	292,5	287,1	2109,8	1048,0	1061,8	1009,6	431,0	578,5
2063.	3645,5	1747,7	1897,8	586,9	296,2	290,7	2055,4	1020,5	1034,9	1003,2	430,9	572,3
2068.	3603,8	1729,7	1874,1	598,2	301,9	296,3	2030,8	1007,7	1023,1	974,8	420,1	554,8
2073.	3570,4	1716,3	1854,0	609,9	307,8	302,1	2023,4	1004,6	1018,8	937,0	403,8	533,2
2078.	3548,3	1709,1	1839,2	620,3	313,1	307,2	2016,8	1002,0	1014,7	911,2	393,9	517,3
2083.	3541,9	1709,3	1832,7	627,5	316,7	310,8	2017,8	1003,3	1014,5	896,7	389,2	507,4
2088.	3551,4	1716,9	1834,5	635,1	320,6	314,6	2026,2	1008,3	1018,0	890,0	388,1	501,9
2093.	3574,6	1731,2	1843,4	644,4	325,2	319,1	2043,6	1017,6	1025,9	886,7	388,4	498,3
2098.	3613,7	1752,8	1860,9	655,0	330,6	324,4	2069,2	1031,1	1038,1	889,4	391,0	498,4
2103.	3661,1	1778,4	1882,7	666,0	336,2	329,8	2099,5	1046,8	1052,7	895,6	395,4	500,2

Tablica 2.

Projekcije stanovništva Republike Hrvatske po velikim dobnim skupinama od 2003. do 2103. godine prema hipotezi o konstantnom fertilitetu, konstantnom mortalitetu, bez migracija

u tisućama

Godina	Ukupno			Starost								
				0-14			15-64			65 i više		
	Sv.	m.	ž.	Sv.	m.	ž.	Sv.	m.	ž.	Sv.	m.	ž.
2003.	4442,2	2137,8	2304,5	736,4	377,0	359,4	2982,8	1482,4	1500,4	723,0	278,3	444,7
2008.	4371,6	2102,5	2269,1	671,1	342,1	329,0	2943,6	1465,8	1477,8	756,9	294,6	462,3
2013.	4270,9	2053,4	2217,5	609,3	309,1	300,2	2922,0	1455,3	1466,8	739,6	289,0	450,6
2018.	4143,8	1991,3	2152,5	569,2	287,2	282,0	2809,5	1397,8	1411,7	765,1	306,3	458,8
2023.	3998,7	1919,1	2079,6	539,0	271,9	267,0	2658,2	1321,0	1337,1	801,6	326,1	475,5
2028.	3838,7	1837,9	2000,7	500,4	252,5	247,9	2516,3	1250,7	1265,6	822,0	334,7	487,2
2033.	3663,7	1748,6	1915,1	459,5	231,9	227,7	2380,0	1183,1	1196,9	824,2	333,7	490,5
2038.	3475,8	1653,6	1822,2	421,7	212,8	208,9	2253,4	1119,3	1134,1	800,8	321,6	479,1
2043.	3280,0	1556,5	1723,5	390,5	197,0	193,5	2108,1	1046,0	1062,2	781,4	313,5	467,9
2048.	3082,6	1459,8	1622,8	365,0	184,2	180,9	1944,6	963,4	981,2	773,0	312,2	460,8
2053.	2887,3	1364,3	1523,0	340,9	172,0	168,9	1791,4	886,4	905,0	755,0	305,9	449,1
2058.	2694,7	1270,3	1424,4	316,0	159,5	156,6	1657,9	818,9	839,0	720,8	291,9	428,8
2063.	2505,8	1178,6	1327,2	291,5	147,1	144,4	1527,8	753,6	774,2	686,5	277,9	408,6
2068.	2323,4	1090,9	1232,5	269,2	135,8	133,4	1419,7	699,0	720,6	634,5	256,1	378,5
2073.	2151,4	1009,1	1142,3	249,9	126,1	123,8	1323,2	651,3	671,9	578,3	231,7	346,6
2078.	1992,4	934,0	1058,5	232,7	117,4	115,3	1226,3	603,6	622,8	533,5	213,0	320,4
2083.	1846,4	865,1	981,4	216,3	109,1	107,2	1134,5	558,4	576,1	495,6	197,5	298,1
2088.	1712,2	801,8	910,4	200,4	101,1	99,3	1049,9	516,8	533,1	461,9	183,9	278,0
2093.	1588,4	743,5	844,9	185,3	93,5	91,8	973,7	479,4	494,3	429,3	170,6	258,7
2098.	1473,3	689,4	783,9	171,7	86,6	85,0	904,8	445,4	459,4	396,8	157,3	239,5
2103.	1366,1	639,2	726,9	159,4	80,4	79,0	840,4	413,7	426,7	366,4	145,1	221,2

BILJEŠKE

¹ Totalna stopa fertiliteta (Total fertility rate, TFR) izražava broj živorođene djece koju bi rodila svaka žena u prokreativnom razdoblju kad bi rađanje po starosti žena ostalo nepromijenjeno kao u godini promatranja, s tim da bi sve žene doživjele kraj prokreativnog razdoblja. Dakle, to je hipotetička mjera, jer se ne zasniva na reproduktivnom ponašanju jedne generacije žena u njihovu prokreativnom periodu, nego na rađanju žena od 15 do 49 godina u jednoj kalendarskoj godini.

² Pri podjeli projekcija na kratkoročne, srednjoročne i dugoročne stručnjaci UN-a uzimaju dužinu razdoblja u kojem će kompletno žensko stanovništvo s početka promatranoga perioda ući u fertilno razdoblje, odnosno izaći iz njega.

³ Dužina razdoblja za koje se izrađuju projekcije ovise o namjeni. Primjerice prognoze, predviđanja, tj. najvjerojatnije projekcije školsko obaveznih generacija, uglavnom se odnose na razdoblje do 15 godina, dok se pouzdane prognoze staričkoga kontingenta odnose na razdoblje do 50 godina.

- ⁴ U to vrijeme česta su uspoređivanja istovjetnosti sudbina Židova i Srba kao “nebeskih naroda” koji su “nedužni izloženi genocidu”. O pridobivanju Židova za “srpsku stvar” vidjeti: Antisemitizam, Prilog I Helsinskog odbora za ljudska prava u Srbiji (www.helsinki.org.yu) i Laslo Sekelj, Vrijeme beščašća, Akademia Nova, Beograd, 1995. S tim u vezi vrijedi napomenuti da je, nedugo nakon prvih demokratskih izbora u Hrvatskoj, u Tel Aviv doputovala vrlo brojna srpska delegacija, gdje je organizirana (po sjećanju autora ovog članka) “Sedmica srpsko-jevrejskog prijateljstva”. Zanimljiva je tužba protiv Sekelja, jer u spomenutoj knjizi “zastupa tezu da je Društvo srpsko-jevrejskog prijateljstva bilo dio Miloševićeve propagandne mašinerije” (Nin, 19. 7. 2001.).
- ⁵ UN-ove srednjoročne projekcije kao bazu imaju dobno-spolni sastav stanovništva po petogodišnjim grupama iz popisa stanovništva Hrvatske 2001. godine. Glavni nedostatak UN-ovih projekcija odnosi se na ulazne podatke, odnosno precijenjenu početnu totalnu stopu fertiliteta od 1,6 djece po ženi i nerealnu pretpostavku o neprekidnom negativnom migracijskom saldu od 5000 stanovnika godišnje do 2050. godine (UN, 2003.a). Stoga je u priloženoj projekciji, uz prosječnu očekivanu starost od 77 godina za muškarce i 83 godine za žene sredinom stoljeća, odnosno 83 godine za muškarce i 88 godina za žene krajem stoljeća, kao i lagani porast totalne stope fertiliteta do razine koja osigurava zamjenu generacija od 2065. godine (UN, 2003.b), iznesena hipoteza o konstantnoj imigraciji od 5000 stanovnika godišnje do kraja projektiranoga razdoblja.

- Akrap, A., Grizelj, M. (1994.), Etnodemografski procesi na prostorima bivše Jugoslavije poslije drugog svjetskog rata, *Hrvatska danas - Croatia Today*, br. 1-2, Zagreb.
- Akrap, A., Gelo, J., Grizelj, M. (1999.), Broj prisutnog stanovništva Republike Hrvatske i županija po dobi i spolu od popisa 1991. do 1998. godine, *Društvena istraživanja*, br. 43-44.
- Becker, G. S., Lewis, H. G. (1973.), On the Interaction Between Quantity and Quality of Children, *Journal of Political Economy*, 2, Part II.
- Bošnjović, I. (1990.), *Demografska crna jama*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Breznik, D. (1963.), Prognoze stanovništva Jugoslavije do 1981. godine, *Stanovništvo* br. 1.
- Breznik, D. (1968.), *Kretanje, struktura i projekcije stanovništva*, Beograd, Savezni biro za poslove zapošljavanja.
- Cliquet, R. (1990.), *The second demographic transition: Fact or illusion?*, Council of Europe, European Population Committee, Strasbourg.
- Ćosić, D. (2002.), *Piščevi zapisi: (1981-1991)*, Filip Višnjić, Beograd.
- DZS (1995.), *Stanovništvo Bosne i Hercegovine - Narodnosni sastav po naseljima*, Državni zavod za statistiku, Zagreb.
- Frejka, T. (1973.), *The Future of Population Growth: Alternative Paths to Equilibrium*, John Wiley's Sons, New York.
- Friganović, M., Pavić, D. (1974.), *Uzroci i posljedice demografskih promjena u SR Hrvatskoj, 1961-1971.*, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- Gelo, J. (1987.), *Demografske promjene u Hrvatskoj u razdoblju od 1780. do 1981. godine*, Globus, Zagreb.
- Gelo, J. (2002.), *Kratka povijest hrvatskog puta u stvarnu demografsku provaliju*, u knjizi: Hrvatska demografska i demstrateška drama, Zagreb

LITERATURA

- Grizelj, M. (1993.), Demografija i politika, *Glasnik* br. 148, Zagreb.
- Grupa autora (1991.), *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske*, Zbornik radova, Savez geografskih društava Hrvatske, Zagreb.
- Lah, I. (1951.), Stanovništvo FNRJ u periodu 1948 - 1960 (Demografska perspektiva), *Statistička revija* br. 3-4.
- Lajić, I. (1992.), *Stanovništvo dalmatinskih otoka. Povijesne i suvremene značajke depopulacije*, Consilium, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb.
- Lalović, D. (1989.), Upotreba Jugoslavije - Je li "Memorandum SANU" "in memoriam" Jugoslaviji i Srbiji?, *Naše teme*, 33 (1-2), Zagreb.
- Lee, R. D., Tuljapurkar, S. (1994.), Stochastic population projections for the United States: Beyond high, medium and low, *Journal of the American Statistical Association*, 89 (428).
- Leibenstein, H. (1974.), An Interpretation the Economic Theory of Fertility: Promising Path or Blind Alley?, *Journal of Economic Literature*, June/74.
- Lutovac, Z. (1997.), Dvanaest predloga za Kosovo, *Republika* 163, Beograd.
- Lutz, W., Scherbov, S. (1998.), An expert-based framework for probabilistic national population projections: the example of Austria. *European Journal of Population/Revue Européenne de Démographie*, Vol. 14, No. 1.
- Lutz, W., Sanderson, W., Scherbov, S. (2001.), The end of world population growth, *Nature*, vol. 412.
- Macura, M. (1988.), Razvojni, socijalni i demografski problemi Kosova, *Pogledi* br. 2, Split.
- Macura, M. (1991.), Dr. Dušan Breznik, demografu i statističaru, povodom sedamdesetogodišnjice života, *Stanovništvo*, 3-4, 1-2 (1990-1991).
- Macura, M. (1997.), *Izabrani radovi I - III*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Markotić, A. (1999.), Ratni učinci na promjene u broju stanovnika Bosne i Hercegovine i Hrvatske 1991.-1998., *Društvena istraživanja*, br. 5-6, Zagreb.
- Memorandum SANU (grupa akademika Srpske akademije nauka i umetnosti o aktuelnim društvenim pitanjima u našoj zemlji), (1989.), *Naše teme*, 33 (1-2), Zagreb.
- Milosavljević, O. (1999.), Nacionalni stereotipi u istorijskoj perspektivi, *Nova srpska politička misao* br. 1-2.
- Nejašmić, I. (1991.), *Depopulacija u Hrvatskoj*, Globus, Zagreb.
- Notestein, F. W. (1956.), The population of the World in the Year 2000, in *Demographic Analyses-Selected Readings*, Spenger, J. & Duncan, O. D. (Eds.), The Free Press of Glencor.
- Pažanin, A. (1992.), Uzroci rata i pretpostavke mira u Hrvatskoj, *Encyclopaedia moderna* br. 37.
- Pinnelli, A., Hoffmann-Nowotny, H. J., Fux, B. (2001.), Fertility and new types of households and family formation in Europe, *Population Studies* No. 35, Council of Europe, Strasbourg.
- Rendulić, M. (1971.), Demografska kretanja u Hrvatskoj, u knjizi Stanovništvo, emigracija i zaposlenost u Hrvatskoj, *Ekonomski pregled*, Zagreb.
- SANU (1989.), *Problemi politike obnavljanja stanovništva u Srbiji*, Demografski zbornik, Srpska akademija nauka i umetnosti, Odeljenje društvenih nauka, knj. 1.

- Schmid, J. (1984.), The Background of Recent Fertility Trends in the Member States of Council of Europe, *Population Studies*, No. 15, Council of Europe, Stasbourg.
- SZS (Savezni zavod za statistiku) (1991.), *Fertilitet ženskog stanovništva*, Beograd
- Šakić, V. (1993.), Opći okvir proučavanja srpske agresije na Hrvatsku 1991., *Društvena istraživanja* br. 4-5, Zagreb.
- Šterc, S., Pokos, N. (1993.), Demografski uzroci i posljedice rata protiv Hrvatske, *Društvena istraživanja* br. 4-5, Zagreb.
- Thurow, L. C. (1997.), *Budućnost kapitalizma*, Mate, Zagreb.
- Todorović, G. (1991.), Reprodukcijska i plodnost stanovništva Srbije, *Stanovništvo*, 3-4, 1-2 (1990-1991).
- UN (1998.), *World population projections to 2150*, Department of Economic and Social Affairs, United Nations Secretariat, New York.
- UN (2003.a), *World Population Prospects. The 2002 Revision*, United Nations Population Division.
- UN (2003.b), *World Population in 2300*, Department of Economic and Social Affairs, United Nations Population Division.
- Van de Kaa, D. J. (1987.), Europe's Second Demographic Transition, *Population Bulletin*, Vol. 42, No. 1.
- Wertheimer-Baletić, A. (1990.), *Populacijska politika - znanstvena utemeljenost, osnovne prijedloge, ciljeva i mjera*, Parcijalna studija: Demografski faktori razvoja Hrvatske, Zagreb.
- Wertheimer-Baletić, A. (1997.), Stanovništvo Hrvatske u razdoblju 1991 - 2021. godine, *Slobodno poduzetništvo* br. 23-24.
- Žarković, G., Stojkov, N., Todorović, G., Džumbar, M. (1971.), *Projekcije stanovništva SFR Jugoslavije po republikama i narodnostima do 2030. godine*, Radovi instituta za higijenu i socijalnu medicinu, Sarajevo.
- Živić, D. (1998.), *Narodnosna i konfesionalna struktura prognanika Hrvatske kao pokazatelj etničkog čišćenja*, Zbornik radova Prvog hrvatskog žrtvoslovnog kongresa, Zagreb.